

دکتر محمدرضا پهلوان‌نژاد (استادیار گروه زبان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده مسؤل)

دکتر رحمان صحراگرد (استادیار گروه زبان‌شناسی دانشگاه شیراز)

محمدهادی فلاحی (استادیار گروه زبان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد علوم و تحقیقات فارس)

شیوه‌های بازنمایی کارگزاران اجتماعی در نشریات دوره مشروطه از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی با عنایت به مؤلفه‌های گفتمان مدار جامعه شناختی- معنایی

چکیده

تحلیل گفتمان انتقادی از جمله رویکردهای نوین در تجزیه گفتمان و متن است. در این رویکرد مبنای بر این است که زبان و گفتمان در سطوح زیرین حاوی ایدئولوژی و روابط قدرت و سلطه است و در سطوح زیرین حاوی ساختارها و مؤلفه‌های گفتمان مدار است. این ساختارها و مؤلفه‌ها با ایدئولوژی نهفته در لایه‌های زیرین متن رابطه‌ای دو سویه دارد. تحلیل‌گر گفتمان انتقادی با استفاده از الگوهای خاص به بررسی و تحلیل این ساختارها می‌پردازد تا به ایدئولوژی پنهان در پس متون پی برد. بیش‌تر تحلیل‌گران گفتمان انتقادی مبنای تجزیه و تحلیل متون را بر پایه تظاهرات زبان شناختی بنا نهاده‌اند در حالیکه ون لیوون (۱۹۹۶) معتقد است مؤلفه‌های جامعه شناختی- معنایی گفتمان، شناختی عمیق‌تر و جامع‌تر از متن ارائه می‌دهند. در این پژوهش با استفاده از الگوی ون لیوون، متون انتخاب شده از ۴۱ شماره از ۸ نشریه سالهای آغازین دوره مشروطه (صویراسرافیل، جبل‌المتین، مساوات، ندای وطن، مجلس، رهنما، صبح صادق، آینه غیب نما)، تجزیه و تحلیل شده‌اند. همه این متون کم و بیش از مؤلفه‌های جامعه شناختی- معنایی استفاده کرده‌اند. شیوه غالب در بازنمایی کارگزاران اجتماعی، استفاده از مؤلفه‌ها به ترتیب زیر است: تشخیص بخشی، فعال سازی، تشخیص زدایی، حذف و منفعل سازی؛ در این نشریات کارگزاران در هیأت انسانی‌هایی فعال و پویا بازنمایی شده‌اند. کارگزارانی فعال که پس از رهایی از استبداد در راه پیش‌رفت جامعه خود تلاش می‌کنند. در انجام این پژوهش علاوه بر تحلیل کیفی از بررسی کمی یعنی محاسبه بسامد و درصد مؤلفه‌ها و اعمال شیوه‌های آماری مجذور خی و فرمول نسبت استفاده شده است.

کلید واژه‌ها: تحلیل گفتمان انتقادی، بازنمایی کارگزاران اجتماعی، مؤلفه‌های جامعه شناختی- معنایی، ساختارهای گفتمان مدار، ایدئولوژی، مشروطیت.

۱. مقدمه

توجه به زبان، نقش و جایگاه آن همواره یکی از دغدغه‌های فکری بشر بوده است به گونه‌ای که دانش زبان همواره در میان اغلب اقوام و ملل، جایگاه ممتازی داشته است. اندیشمندان بسیاری هر یک از منظرهای خاص به زبان نگریسته‌اند و مکاتب گوناگونی را پایه‌گذاری کرده‌اند.

تحلیل گفتمان (discourse analysis) از جمله بخشهای اصلی منشعب از زبان‌شناسی نقش‌گراست. در تحلیل گفتمان به طور کلی سه نگرش عمده وجود دارد که این نگرشها عبارتند از تحلیل گفتمان ساخت-گرا و صورت‌گرا که گفتمان را سطح فراتر از جمله و تحلیل گفتمان را تحلیل این سطح می‌داند؛ تحلیل گفتمان نقش‌گرا که اولویت را به کارکرد و بافت موقعیتی (context of situation) می‌دهد و گفتمان را به مثابه زبان به هنگام کاربرد تعریف می‌کند و سومین نوع تحلیل گفتمان، تحلیل گفتمان انتقادی (critical discourse analysis) است (سلطانی، ۱۳۸۴). تحلیل گفتمان انتقادی صورت نوین و توسعه یافته تحلیل گفتمان نقش‌گراست که از اندیشه‌های فیلسوف و اندیشمند معاصر فرانسوی، میشل فوکو (۱۹۸۴-۱۹۲۶ م) و مکتب انتقادی فرانکفورت بسیار تأثیر پذیرفته است. در تحلیل گفتمان نقش‌گرا بافت موقعیتی که شامل محیط بلافصل، منظور گوینده، دانش پس زمینه و ... است، مبنای تحلیل قرار می‌گیرد ولی در تحلیل گفتمان، انتقادی مفاهیمی همچون قدرت و ایدئولوژی نیز وارد تحلیل می‌شود و بافت گسترش یافته و روابط تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را نیز در بر می‌گیرد تا تحلیل از سطح توصیف فراتر رفته و به سطح توجیه و تبیین برسد (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵). در این رویکرد تحلیل گفتمان، زبان و گفتمان واجد سطوح و لایه‌هایی است. زبان و گفتمان در سطوح زیرین حاوی ایدئولوژی و روابط قدرت و سلطه است و در سطوح زیرین حاوی ساختارها و مؤلفه‌های گفتمان مدار است. این ساختارها و مؤلفه‌ها با ایدئولوژی نهفته در لایه‌های زیرین متن و گفتمان، رابطه‌ای مستقیم و دیالکتیک دارد. تحلیل‌گر گفتمان انتقادی به دنبال یافتن رابطه میان این ساختارها و ایدئولوژی پنهان در پس گفتمان و معرفی آن به مردم است. "ساختارهای گفتمان مدار ساختارهایی هستند که به‌کارگیری و یا عدم‌به‌کارگیری آنها و تغییر و تبدیل آنها به صورت دیگر در گفته و یا متن باعث می‌شود که از گفته برداشتهای متفاوتی شود، مطلبی پوشیده و یا مبهم شود و یا صراحت بیشتری پیدا کند و یا بخشی از گفته را بر جسته نماید و بخش دیگر را در حاشیه قرار دهد" (یار محمدی، ۱۳۸۳: ۱۶۶).

در تحلیل گفتمان انتقادی، اعتقاد بر این است که در پس همه متون و گفتمانها شکلی از ایدئولوژی نهفته است که ساخت و معنی متن و گفتمان را تعیین می‌کند و تحلیل‌گر گفتمان انتقادی در پی کشف این ایدئولوژی است. در این شیوه تحلیل، بررسی همه گفتمانها به ویژه گفتمان‌های سیاسی مدنظر است. گفتمان

مطبوعات و متون مطبوعاتی نیز از جمله اصلی‌ترین مواد مورد بررسی در این رویکرد است. نقطه‌ی اوج شکوفایی مطبوعات معاصر ایران را می‌توان مطبوعات سالهای نخست پیروزی انقلاب مشروطیت دانست. با پیروزی انقلاب مشروطه و امضا قانون مشروطه توسط مظفرالدین شاه قاجار در ۱۳ مرداد ۱۲۸۵ خورشیدی (۱۴ جمادی الاخر ۱۳۲۴ق و ۲۴ ژوئیه ۱۹۰۶ م) کشورمان وارد دوره‌ی نوینی شد. در این دوره نقش ممتاز روزنامه نگاران و مطبوعات بر هیچ کس پوشیده نیست به گونه‌ای که به باور بیشتر تحلیل‌گران و آگاهان مسائل سیاسی و اجتماعی، نقش مطبوعات دوره‌ی مشروطه در شکل دادن به حرکت مردم کم نظیر است. به نظر می‌رسد بررسی و تحلیل منون مطبوعاتی این دوره از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی به منظور شناسایی و شناساندن روابط قدرت و ایدئولوژی پنهان در پشت این متون و شناخت اندیشه‌ها و ایدئولوژی گردانندگان این نشریات، ضروری است. در ادامه این مقاله، تاریخچه مختصری از انقلاب مشروطه و نظام مطبوعاتی آن دوره ارائه می‌شود. در بخشهای بعدی الگوی ون لیوون (۱۹۹۶) که مبنای تحلیل در این مقاله است با استفاده از نمونه‌هایی از نشریات مورد بررسی، معرفی می‌شود. سپس چهل و یک متن از هشت نشریه مهم سه سال نخست پیروزی مشروطه (صور اسرافیل، جبل‌المتین، مساوات، ندای وطن، صبح صادق، آیین غیب نما، مجلس و رهنما) تجزیه و تحلیل می‌شود و در پایان نتیجه‌گیری ارائه می‌گردد.

۲. انقلاب مشروطه

انقلاب مشروطیت نقطه عطف و سرآغاز دوره جدیدی در تاریخ این مرز و بوم است. برای نخستین بار در تاریخ معاصر کشورمان انقلابیون تلاش کردند تا قانون، عدالت اجتماعی و حکومت مبتنی بر انتخابات را جایگزین قدرت استبدادی کنند و با ایجاد حس ملی‌گرایی، ایجاد نهادهای مردمی و خودکفایی اقتصادی، در برابر تجاوز قدرتهای بیگانه مقاومت نمایند. در پیدایش این انقلاب عظیم عوامل داخلی و خارجی بسیار دست به دست هم دادند که در این مختصر امکان پرداختن به آنها نیست. صدور فرمان مشروطه همان گونه که حرکتی جدید در همه سطوح زندگی اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و ... مردم ایران به وجود آورد، در زمینه مطبوعات نیز عرصه جدیدی گشود. برای نخستین بار مردم به رسانه‌های گروهی اقبال نشان دادند و توانستند افکار و عقاید خود را بی‌پرده بیان کنند. روزنامه‌های این دوره ابزار مهم رهبران مشروطه برای بیان نظراتشان و ترویج ایدئولوژی مشروطه در میان مردم بود. نشریات این دوره نه تنها گزارش دهنده رویدادها و بازتاب اندیشه سیاسی بودند بلکه در شکل دادن به عقاید عمومی موفق در این زمینه با روحانیت همراه شدند. در بررسی نشریات دوره مشروطه با دو گروه از نشریات رو به رو هستیم. نشریات پیش از انقلاب که بررسی آنها تأثیر این نشریات در شکل‌گیری انقلاب را نشان خواهد داد و نشریات پس از انقلاب که نشان‌گر تأثیر انقلاب

بر مطبوعات و نقش مطبوعات در تداوم انقلاب است. در دوره‌ی پیش از انقلاب، مطبوعات داخلی کاملاً دولتی هستند و به شدت با آزادی مطبوعات مقابله می‌شود و تنها نشریاتی مانند اختر، قانون، جیل‌المتین، حکمت، ثریا، پرورش و چهره نما که در خارج از کشور منتشر می‌شدند، به دور از دستگاه سانسور، نقشی در بیداری و آگاهی بخشی به مردم ایفا می‌کردند. با پیروزی انقلاب مشروطه و برچیده شدن دستگاه سانسور، مطبوعات جانی دوباره یافتند و در سالهای نخست پیروزی انقلاب و حتی مدتی پیش از آن بیش از ۱۵۰ روزنامه و شمار بیشتری نشریه بی نام منتشر گشت (سعیدی سیرجانی، ۱۳۸۳)، البته آزادی بی حد و حصری که برای مطبوعات پدید آمد، در کنار همه مواهبی که برای آزادی و آزادی خواهان به ارمغان آورد، زمینه را برای برخورد حکومت با مجلس و نمایندگان آن به وجود آورد و ضربات سنگینی به مجلس وارد کرد. در این دوره مطبوعات گاهی حتی از نوشتن فحش و ناسزا به پادشاه و درباریان خودداری نمی‌کردند و سرانجام با کودتای محمد علی شاه و به توپ بستن مجلس در ۲ تیرماه ۱۲۸۷ خورشیدی (۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ ق) طومار مطبوعات در نوردیده شده و دوره آزادی مطبوعات به سر آمد. از آن جا که این نشریات نخستین تلاش ایرانیان در استفاده از مطبوعات به منظور رسیدن به آزادی، استقلال و مردم‌سالاری است، تحلیل این متون و شناخت مؤلفه‌های گفتمانی به کار رفته در آنها با استفاده از یکی از الگوهای مطرح تحلیل گفتمان انتقادی، می‌تواند ما را در شناخت گفتمان رایج در آن دوره یاری دهد.

۳. معرفی الگوی نظری تحلیل (ون لیوون ۱۹۹۶)

برای بررسی متون در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی، الگوهای چندی از جمله ون دایک (۱۹۹۶)، فرکلاف (۱۹۸۹)، هاچ و کرس (۱۹۹۶)، ون لیوون (۱۹۹۶) و آقا گل زاده (۱۳۸۵) پیشنهاد شده است و هر یک از این الگوها در تحلیل برخی متون به کار گرفته شده است. الگوی ون دایک توسط رحیمی (۲۰۰۵)، الگوی فرکلاف توسط تاکی (۱۳۸۳)، الگوی هاچ و کرس در یارمحمدی و خسروی نیک (۱۳۸۰)، نامجو (۲۰۰۳)، و یارمحمدی و رشیدی (۱۳۸۲) با تغییراتی به کار گرفته شده است.

ون لیوون به جای شاخصهای زبان شناختی، شاخصهای جامعه شناختی - معنایی (Socio-semantics) را ملاک تحلیل قرار می‌دهد و دلیل این امر را نبودن رابطه صد در صد مستقیم میان شاخصهای زبان شناختی و نقش آنها می‌داند، وی در مقاله‌ای با عنوان «بازنمایی کارگزاران اجتماعی» با ارائه فهرستی از شیوه‌های بازنمایی کارگزاران اجتماعی و تعریف و تبیین هر یک از این شیوه‌ها چنین استدلال می‌کند که مطالعه مؤلفه‌های جامعه شناختی - معنایی گفتمان، شناختی عمیق‌تر و جامع‌تر از متن به دست می‌دهد تا بررسی مؤلفه‌های زبان شناختی به تنهایی. به باور ون لیوون در تحلیل گفتمان انتقادی باید ابتدا به

کارگیری و یا عدم به کارگیری هر یک از مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی را مشخص ساخت و سپس به تحقق زبان‌شناختی آنها در گفتمان و یا متن پرداخت. در واقع او معتقد است کارگزاران اجتماعی همیشه با کارگزاران زبان‌شناختی بر هم منطبق نیستند. این الگو در فرد (۲۰۰۳)، عمل صالح (۲۰۰۴) و دوات‌گزاده (۱۳۸۷) به کار گرفته شده است و حیدری تبریزی و رزم جو (۱۳۸۴) با تجزیه و تحلیل مقاله‌ای از روزنامه ایران به معرفی این الگو پرداخته‌اند. در این مقاله نیز با توجه به وجود کارگزاران متعدّد در متون مورد تحلیل و همچنین پذیرش این استدلال ون لیوون که "مطالعه مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی، شناختی عمیق‌تر و جامع‌تر از متن به دست می‌دهد تا بررسی مولفه‌های زبان‌شناختی به تنهایی"، الگوی ون لیوون (۱۹۹۶) مورد استفاده قرار گرفته است. البته لازم به ذکر است که کاربرد هیچ‌یک از الگوهای تحلیل گفتمان انتقادی خالی از اشکال نیست زیرا در این گونه تحلیلها لحاظ نکردن جغرافیای کلام و این که چه کسی، کی، چگونه، چرا و... سخنی را بیان کرده است، بر تحلیل اثر می‌گذارد و بدیهی است لحاظ کردن همه این عوامل بسیار دشوار و شاید ناممکن است. الگوی ون لیوون (۱۹۹۶)، معادل انگلیسی اصطلاحات و اختصارات در پیوست آمده است.

۴. معرفی مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی

الگوی ون لیوون مجموعه‌ای از تعدادی مؤلفه گفتمان‌مدار جامعه‌شناختی - معنایی است که در ذیل به اختصار معرفی می‌شوند. پیش از پرداختن به این مؤلفه‌ها لازم به ذکر است که منظور از کارگزاران اجتماعی مجموعه افرادی است که در یک واقعه، کنش اجتماعی و یک گفتمان حضور و مشارکت دارند. کارگزاران اجتماعی در این پژوهش عبارتند از کلیه افراد اعم از موافقان و مخالفان مشروطه و افراد بی طرف.

۴-۱. حذف

همه کارگزاران اجتماعی در متن بازنمایی نمی‌شوند و به دلایل مختلف تنها برخی از آنها در متن باز نمایانده می‌شوند. حذف و یا اظهار کارگزاران اجتماعی بستگی به اهداف و منافع تولید کنندگان متن و گفتمان دارد. البته در مواردی حذف بدون نیت و غرض انجام می‌شود و فرض بر این است که خواننده و یا شنونده از هویت کارگزار حذف شده آگاه است و او را می‌شناسد. حذف به دو شکل صورت می‌گیرد: پنهان‌سازی و کم رنگ‌سازی. در پنهان‌سازی حذف به گونه‌ای صورت می‌گیرد که بازشناسی کارگزار به هیچ عنوان ممکن نیست ولی در کم رنگ‌سازی کارگزار اجتماعی حذف شده ولی جابایی از خود در نقطه‌ای دیگر از متن بر جا می‌گذارد که بشود آن را بازبایی کرد. مثالهای زیر نمونه‌هایی از پنهان‌سازی و کم رنگ‌سازی است.

۱. "از کوچه عبور می‌کنیم به اتحاد دعوت می‌کنند، در مسجد، مدرسه، سرگذر، وسط خیابان به اتحاد دعوت می‌کنند." (صور، ش ۳ خ ۴-۲) [معلوم نیست چه کسی به اتحاد دعوت می‌کند]. * پنهان سازی
۲. "و آن چه به ما ابلاغ نموده و نوشتند از مشروطه..." (صور، ش ۱۱، خ ۱۲-۱۱)
- [چه کسی ابلاغ کرده و نوشته است؟] * پنهان سازی
- ۳- "فلان آدم ... را حق السکوت ... می‌دهند..." (جبل، ش ۱۰۳، خ ۵-۴)
- [با مراجعه به جاهای دیگر متن می‌توان دریافت منظور، وزیران و عاملان حکومتند که حق السکوت می‌دهند] * کم رنگ سازی
- ۴- "دو قریه تماماً سوخته..." (مس، ش ۲۳، ص ۷، خ ۸)
- [منظور، قزاقها هستند که روستاها را سوزانده اند] * کم رنگ سازی
- ۵- "اگر از آنها جلوگیری و ممانعت نشود ... " (مج، ش ۹۰، ص ۴، خ ۶۹)
- [معلوم نیست چه کسی باید جلوگیری و ممانعت کند] * پنهان سازی
- ۶- "... آقایان حق دارند بگویند مطابق قانون مشروطیت کسی را نمی‌رسید که به اصرار و زور پول بگیرند" (ره، ش ۱۱، ص ۳، خ ۹۰-۸۹)
- [با مراجعه به بخشهای دیگر متن می‌توان دریافت که منظور از آقایان، ثروتمندان است ولی مستقیم گفته نمی‌شود] * کم رنگ سازی

۲-۴. اظهار

در موارد بسیاری کارگزاران اجتماعی به وضوح در گفتمانها ذکر می‌شوند. البته بازنمایی کارگزاران اجتماعی به این صورت، شیوه‌های مختلفی دارد که به آن اشاره می‌شود.

۱-۲-۴. تعیین نقش (role allocation)

نقشهایی که در تصویرسازی به کارگزاران داده می‌شود یعنی تعیین عامل (agent) و یا پذیرنده عمل (patient)، در تحلیل گفتمان بسیار حائز اهمیت است. این نقش‌دهی به دو صورت فعال سازی و منفعل سازی صورت می‌گیرد. در فعال سازی، کارگزار اجتماعی به عنوان نیرویی فعال، پویا، و اثرگذار معرفی می‌شود و در منفعل سازی، کارگزار اجتماعی به گونه‌ای تصویر سازی می‌شود که گویی به عمل تن می‌دهد و یا آن را می‌پذیرد و یا به خود می‌گیرد. منفعل سازی به دو مقوله منفعل سازی تأثیر پذیری مستقیم و منفعل سازی تأثیر پذیری غیرمستقیم تقسیم می‌-

شود. در نوع نخست، کارگزار، موضوع و هدف عمل قرار داده می‌شود و در نوع دوم، کارگزار به طور غیر مستقیم دریافت‌کننده نتیجه عمل است. به نمونه‌های زیر توجه کنید.

فعال سازی:

۱. «... یک مورخ عصر... به واسطه غرابت این حرف یک ذرع از زمین می‌جهد» (صور، ش ۳، ص ۱، خ ۱۶-۱۸)
۲. «... هیأت وزرا را یک دفعه رییس الوزراء معین می‌کند...» (حبل، ش ۱۰۱، ص ۱، خ ۱۰-۹)
۳. «... فرنگی بزرگوار به حد و حق خود قناعت نکرده تجاوز کرده و...» (حبل، ش ۱۰۲، ص ۲، خ ۷۱-۶۹)
۴. «... جناب شیخ جراید خود را به بلاد دور فرستاده...» (حبل، ش ۱۰۵، ص ۲، خ ۹۴)
۵. «... ملت ایران... پارلمان تأسیس کرده و نمایندگان... در آن جا نشانده...» (مس، ش ۵، ص ۹، خ ۴-۲۱)

منفعل سازی تأثیر پذیری مستقیم

۱. «... جناب وزیر داخله... صاحب منصبان اداره را در عمارت گلستان خواسته...» (صور، ش ۴، ص ۴، خ ۴۲-۳)
۲. «... ایران نفرین شده پیغمبر است...» (مس، ش ۱، ص ۸، خ ۱۷-۱۶)
۳. «... چند نفر را هم به ناحق کشتند...» (نداء، ش ۱۷۹، ص ۴، خ ۷-۶)
۴. «... امیرحسین خان... به حکومت قوچان برود و شاید مردم را طوری ساکت و شجاع الدوله را دو مرتبه منصوب نماید...» (مج، ش ۱۴۴، ص ۳، خ ۴۰-۳۷)
۵. «... وکلای معظم که از جانب سی کرور اهالی ایران به وکالت در مجلس شورای ملی، مشغول به اصلاح امورات مملکتی شده‌اند...» (آی، ش ۴، خ ۱۳-۱۲)

منفعل سازی تأثیر پذیری غیرمستقیم

۱. «... امروز چشم تمام اهل عالم به طرف ایران باز است...» (نداء، ش ۵، ص ۱، خ ۲-۴۱)
۲. «... همین طبقه، ملت افغان را بر ایران شوراند...» (نداء، ش ۱۹۰، ص ۱، خ ۷) [مردم ایران به شکل غیر مستقیم نتیجه عمل سیاستمداران را در شوراندن افغان‌ها علیه خود، می‌بینند]
۳. «... کلام بیهوده‌ای است اگر کسی بگوید معاهده میان انگلیس و روس برای فایده ایرانیان است...» (نداء، ش ۲۲۰، ص ۳، خ ۹-۳۸)

۴. "... جماعتی از متواضعان ... سوء ادب نسبت به مجلس شورای ملی و ... را وسیله شهرت خود دانسته..." (مج، ش ۴۲، ص ۴، خ ۵-۱)
۵. "... هر کسی ... خیانتی به دولت و ملت نماید، شاه یا گدا ..." (ره، ش ۱۱، ص ۳، خ ۹-۵۷)

۲-۲-۴. تعیین نوع اشاره (reference allocation)

در هر گفتمان می‌توان به کارگزاران اجتماعی مشخصه انسانی و یا غیرانسانی داد. چنانچه کارگزار به صورت انسان تصویرسازی شود، در مقوله تشخیص بخشی قرار می‌گیرد و چنان چه به صورت غیرانسان بازنمایی شود، در مقوله تشخیص زدایی قرار می‌گیرد. هر یک از این مقوله‌ها زیرمجموعه‌هایی دارد که در ذیل به اختصار به آنها می‌پردازیم.

زیرمقوله‌های تشخیص بخشی عبارتند از:

۱-۲-۲-۴. مشخص سازی و نامشخص سازی

چنانچه در بازنمایی کارگزاران اجتماعی، هویت آنها به هر نحو مشخص گردد، از شیوه مشخص سازی استفاده شده است و هرگاه کارگزاران به صورت افراد و یا گروه‌های نامشخص و نامعلوم بازنمایی شوند، شیوه نامشخص سازی در کار است. در نامشخص سازی اغلب از ادات و ضمائر مبهم مانند هر کس، اندکی، بعضی و فلان و ... به تنهایی یا همراه با اسامی استفاده می‌شود. مشخص سازی انواعی دارد که پس از ارائه مثالهایی از نامشخص سازی، آورده می‌شود. به نمونه‌هایی از نامشخص سازی توجه کنید.

۱. "در ایران فلان سید ... فلان آخوند ... فلان درویش ..." (صور، ش ۳، ص ۲، خ ۳-۹۱)
۲. "تنها خواهشی که از هر رئیس روحانی و جسمانی باید کرد ..." (صور، ش ۱۲، ص ۲، خ ۲-۴۱)
۳. "... جای تعجب است که بعضی از متحصنین زاویه مقدسه حضرت عبدالعظیم ..." (جبل، ش ۱۴، ص ۲، خ ۵-۵۴)
۴. "... عده‌ای از تاجر نمایان و دزدان معمم شرع فروش ..." (مس، ش ۲۳، ص ۷، خ ۱)
۵. "... گمان ندارم کسی منکر باشد ..." (ندا، ش ۲۰۲، ص ۱، خ ۹)
۶. "... یکی از سادات غیور و حامیان وطن ..." (مج، ش ۴۲، ص ۴، خ ۲۸)
۷. "... بعض از آقایان رؤسا ..." (ره، ش ۱۱، ص ۳، خ ۷-۹۶)
۸. "... هر کس بخواهد شمایل هر کدام را زیارت کند ..." (آی، ش ۴، ص ۴، خ ۲۱)

شیوه‌های مشخص سازی:

۴-۲-۱-۱. پیوند زدن و پیوند زدایی

در شیوه‌ی پیوند زدن، کارگزاران اجتماعی به شکل گروهی و پیوسته بازنمایی می‌شوند. این گروه‌ها درباره‌ی فعالیت یا دیدگاه خاصی نظری واحد (موافق یا مخالف) دارند. مثال

۱. یک مورخ عصر... یک نجیب اصل مند... یک نفر متدین محدود... (صور، ش ۳، ص ۱، خ ۲۴-۱۶)

[همه این افراد مخالف نظریه داروین هستند]

۲. ... جمعی بی گناه و حجت الاسلام آقا شیخ محمد باقر و آقا سید معین الاسلام را ... شهید نموده

(صور، ش ۲۶، ص ۳، خ ۴-۴۲)

۳. ... خاطر شریف علماء اعلام عموم بلاد و حجت اسلامیة عتبات عالیات، زیاد از این عمل مکدر است

(حبل، ش ۱۰۵، ص ۱، خ ۲-۳۱)

۴. ... بیست کرور نفوس از افراد ملت و مجلس مقدس نمایندگان و رجال دولت و علمای اعلام و حجج

اسلام ... پشتیبان دولت است... "

(مس، ش ۵، ص ۹، خ ۹-۳۷)

۵. "دو قوه بزرگ عیسویة انگلیس و روس در بین خود معامله دزدانه نمودند" (ندا، ش ۲۲۰، ص ۲، خ ۳-۲)

البته این گروه‌ها الزاماً پیوند دائمی ندارند و در جایی دیگر از گفتمان ممکن است این پیوند و همراهی از

هم بگسلد.

۴-۲-۱-۲. تفکیک کردن و تفکیک نکردن

در تفکیک کردن، یک فرد و یا گروه از کارگزاران اجتماعی با صراحت از دیگر گروه‌های مشابه تفکیک می‌شود و به عبارتی گروه خودی و غیرخودی شکل می‌گیرد و در شیوه‌ی تفکیک نکردن چنین تمایزی به وجود نمی‌آید.

نمونه‌های زیر نشانگر کاربرد این مؤلفه است.

۱. آمریکاییها و فرانسویها و انگلیسیها و آلمانیها و ژاپنیها در برابر چین و افغان و عثمانی و ایران.

(صور، ش ۳، ص ۲، خ ۹۸-۶۵)

۲. ایرانی در برابر فرنگی، ایرانی بیچاره در برابر فرنگی بزرگوار، ایرانیان در برابر بیگانگان

(حبل، ش ۱۰۲، ص ۲-۱)

۳. شاه در برابر گدا، قرشی در برابر حبشی، زنگی در برابر رومی، مهاجر در برابر انصار، عراقی در برابر یمنی، عرب در برابر عجم، ترک در برابر دیلم. (حبیل، ش ۱۰۴، ص ۲-۱)
[در متن چنین گفته شده که تا پیش از ظهور اسلام چنین تمایزی وجود داشته است ولی با ورود اسلام این تمایزها از بین می‌رود]

۴. دربار در برابر ملت، دولت در برابر ملت (ندامت، ش ۵، ص ۲-۱) [پس از انتخاب پادشاه جدید، این تمایز از میان می‌رود].

۵. ایران در برابر روس، ایرانیان در برابر انگلیس، اقوام عیسویّه در برابر ایرانیان، مشرق در برابر مغرب، دین نصرانی در برابر دین اسلام (ندامت، ش ۲۲۰، ص ۳-۲)

۴-۲-۱-۳. نام دهی و طبقه بندی کردن

اگر کارگزاران اجتماعی در یک گفتمان با توجه به هویت منحصر به فرد خودشان بازنمایی شوند، شیوه نام‌دهی به کار رفته است. طبقه بندی کردن، حالتی است که کارگزاران اجتماعی با توجه به هویت جمعی و نقشهایی که در آن با دیگر کارگزاران سهیم هستند، بازنمایی شده اند: نام دهی، زیر مجموعه ای به این صورت دارد که یا نام دهی رسمی است مانند "آقای سهرابی"، نیمه رسمی، مانند "حسن سهرابی" و یا غیر رسمی است مانند "حسن". البته در نام دهی می‌توان از عنوان دهی نیز استفاده کرد که عنوان دهی به دو شکل مقام دهی (مانند دکتر سهرابی، استاد سهرابی و...) و نسبت دهی (عموحسن) بروز می‌یابد.

شیوه طبقه بندی کردن نیز سه زیر مقوله به شرح زیر دارد:

الف) نقش دهی: در این شیوه کارگزاران اجتماعی بر اساس فعالیتتی که انجام می‌دهند، بازنمایی می‌شوند. مانند: کلانتر، وکیل مجلس شورا، وزیر داخله، صدراعظم، نویسنده، نماینده، رئیس، مدیر

ب) هویت دهی که سه زیر مقوله دارد: نخست هویت بخشی مقوله ای است که کارگزاران بر اساس قرار دادهای طبیعی، فرهنگی و تاریخی تعریف شده اند مانند نژاد، قومیت، جنس، مذهب، حرفه و طبقه اجتماعی و غیره بازنمایی می‌شوند. مانند: برادران اسلام پرست، مجلس خواهان، صاحب منصبان، مسلمانان، روزنامه نگارها، وطن پرستان، کافران، بزرگان دین.

حالت دوم هویت بخشی نسبتی نام دارد که در این حالت بازنمایی کارگزاران براساس روابط خویشاوندی، دوستی و شغلی صورت می‌گیرد. مانند: امیرحسین خان پسر آصف الدوله، آل شجاع الدوله، اجداد ما، شوهرش، همه برادران من، رفقای من، پدر من.

حالت سوم هویت بخشی ظاهری است که کارگزار بر حسب خصوصیات جسمی (به ویژه وضع ظاهریشان) بازنمایی می‌شود. مانند:

۱. شاهی زیبا و دلبری رعنا (حبل، ش ۱۰۳، ص ۱-۲)

۲. زنان بی بهره از مال و کمال و جمال (حبل، ش ۱۰۵، ص ۴-۶)

۳. کلاه لگنی (ندا، ش ۲۰۲، ص ۲، خ ۸۴)

ج) ارزش دهی: در این شیوه، کارگزاران با استفاده از اصطلاحات تقابلی و ارزشی بازنمایی می‌شوند.

۱. (مس، ش ۱۵، ص ۱-۲): مخالفان آزادی و مشروطه را با صفات "دزدان شرف و اخلاق، پست فطرتان

زشت خو، مستبدان و دزدان شرف" ارزش دهی می‌کند.

۲. (ندا، ش ۱۹۰، ص ۱-۲): وابستگان به بیگانگان را به عنوان "طبقه نوکر مآب با صفات بی شرم و شرف،

خائن و قاتل" بازنمایی می‌کند.

۳. (مج، ش ۲۰، ص ۴): روحانیان مخالف مشروطه را به عنوان "متواعضان خانمان سوخته و متعلمان دین به

دنیا فروخته" و طرفداران آنها را با صفات "ابله، اجامره و اوباش" ارزش دهی می‌کند و در برابر، طرفداران مشروطه را با صفات "حامیان دین و وطن و حامیان ملت" بازنمایی کرده است.

۴. (آی، ش ۱۴، ص ۳-۲): طرفداران مجلس و مشروطه با صفات "وطن پرست مجلس خواه و اسلام

پرست" و مخالفان با صفت "مستبدین" و به عنوان دشمن، ارزش دهی شده اند.

۴-۲-۱-۲-۴- مشخص نمایی تک موردی و مشخص نمایی چند موردی

در مشخص نمایی تک موردی، کارگزار اجتماعی در آن واحد تنها در یک کارکرد اجتماعی شرکت دارد و در مشخص نمایی چند موردی، کارگزار در یک لحظه در بیش از یک کارکرد اجتماعی شرکت دارد. زیر مقوله-های مشخص نمایی چند موردی عبارتند از:

الف) وارونگی: کارگزار با دو نقش متقابل بازنمایی می‌شود که این دو نقش می‌تواند یکی شخصیتی

مربوط به گذشته باشد و دیگری مربوط به زمان حال و یا هر دو نقش، با هم هم‌خوانی ندارند و ناهنجار باز نمایانده می‌شوند. به نوع اول، "زمان درهمی" و به نوع دوم، "هویت درهمی" گفته می‌شود. به نمونه‌های زیر از هویت درهمی توجه کنید.

۱. "... ولی در چین و افغانستان ... برای بی ثمر کردن این قوه انس و ... میکروبهای ابدان بشری انواع

تدبیر به کار می‌برند."

(صورت، ش ۳، ص ۲، خ ۵-۸۳) [میکروپهای ابدان بشری در عین حال که میکروب هستند، منظور مخالفان اتحاد نیز هستند]

۲. "... نه مثل خروس جنگی همین که برطرف مقابل خود غالب شد..." (صورت، ش ۱۱، ص ۱، خ ۱۹-۱۸)
 ۳. "... ولی با کبوتران حرم یعنی فرزندان این آب و خاک پنجه نرم می‌کنند..." (جبل، ش ۱۰۲، ص ۲، خ ۱۰۱-۱۰۰)
 ۴. "... و این بلا را که به جان مثنی ضعفا انداخته‌اید" [منظور از بلا، اقبال الدوله است] (مس، ش ۲۳، ص ۸، خ ۲۶)

۵. "... تا به جای آن عمارت پوسیده کهنه پر از جانور ... " (ندا، ش ۵، ص ۲، خ ۸-۶۷)
 مثالی در باره شیوه زمان درهمی رمان معروف ۱۹۸۴ نوشته جرج اورول است که کارکردهای اجتماعی کارگزاران علی‌رغم این که به زمان نگارش اثر مربوط می‌شود به زمانی در آینده برده شده و بازنمایی شده‌اند.
(ب) نمادین شدگی: کاربرد این شیوه زمانی است که به جای کارگزاران واقعی در کارکردهای اجتماعی متعارف، یک کارگزار و یا گروهی از کارگزاران تخیلی و داستانی نشانند. مثال:

۱. "... اما خود جناب آخوند ملّا نصرالدین راحت و بی خیال آسوده خوابیده ... " (ندا، ش ۲۷۴، ص ۲، خ ۴-۷۳) [ملا نصرالدین، حکومت ایران و مردم ایران است]
 ۲. "چرا از قصر شیرین ناله فرهاد می‌آید..." (مج، ش ۹، ص ۴، خ ۸۳) [منظور از فرهاد، ساکنان قصر شیرین است]

(ج) دلالت ضمنی کردن: در این حالت کارگزاری مشخص با نقش و ویژگی مشخص می‌تواند نقش دیگری بر عهده داشته باشد. مثال:

- "این سیبل کلفته همه محل را عذاب می‌دهد". که سیبل کلفت در عین حال که فرد مشخصی است و سیبل پریشت دارد، داش مشدی هم هست. (مثال از یار محمدی، ۱۳۸۵: ۷۱)

(د) فشرده شدگی: در این حالت صفتی خاص از گروهی از مردم انتزاع می‌گردد و سپس به هر یک از افراد آن گروه اطلاق می‌شود. مثلاً ممکن است تعبیر فرشته نجات را در مورد مددکاران اجتماعی، پزشکان و یا مأموران آتش نشان به کار ببریم زیرا که همه این افراد به صفتی واحد موصوف هستند که در مواقع بسیار حساس به نجات انسانها می‌شتابند. (یار محمدی، ۱۳۸۵)

۴-۲-۲-۲. تشخیص زدایی

تشخیص زدایی دو زیر مقوله "انتزاعی کردن و عینی کردن" دارد.

۱. **انتزاعی کردن:** صفت و یا یک ویژگی کارگزار، جایگزین او می‌شود و کارگزار بدین شیوه بازنمایی می‌شود. (مثال)

الف) " ... به واسطهٔ سختی طلبکار و خجالت اهل و عیال ناچار به تلگراف خانهٔ مبارکه آمده ... " (صو، ش ۴، ص ۴، خ ۳-۲۲) [سختی طلبکار و خجالت ... ویژگی‌هایی هستند که در نقش کارگزار بازنمایی شده‌اند]
 ب) " ... که از تاخت و تاز اشرا ایل عرب و بهارلو شکایتها کرده بودند... " (ند، ش ۱۷۹، ص ۴، خ ۵-۴)
 ۴- "امید است که بیداری ملت روز به روز بر عدهٔ اینان بیفزاید" (آی، ش ۵۵، ص ۴، خ ۱۲-۱۱) [ویژگی بیداری ملت جایگزین ملت شده است]

۲. **عینی کردن:** چهار زیر مقوله دارد و عبارتند از مکان مداری، ابزار مداری، گفته مداری و اندام مداری.
مکان مداری: در مکان مداری بازنمایی کارگزار اجتماعی به کمک مکان صورت می‌گیرد، مکانی که در بافتی مشخص به شدت با آن عجین شده است. مانند:

الف) " ... هیأت وزرا که... امیدگاه تمام ایرانیان از کرمان تا آذربایجان است ... " (مس، ش ۵، ص ۹، خ ۳۱-۲۸)
 ب) " ... سیم تلگراف را قطع کرده تا این خبر به مجلس شورا و کابینهٔ وزرا نرسد " (مس، ش ۳۳، ص ۷، خ ۱۱-۱۰) [منظور، نمایندگان مجلس شورا است]
 ج) " ... دقیقه‌ای این شهر خراب را به حال خود نمی‌گذارند... " (مس، ش ۲۳، ص ۸، خ ۳-۲)
 د) " ... و غرض دربار ستمکار از این همه شیطنت و خبثت... " (ند، ش ۵، ص ۱، خ ۵-۲۴)
 هـ) " ... مثل دخول فرانسه و اسپانیا در این ایام در مراکو و دخول روسیه در پولاند و دخول انگلیس در مصر و... (ند، ش ۲۲۰، ص ۳-۲، خ ۵-۲۳)

و) " ... فریاد مشروطیت ایران گوش و مغز عموم سکنهٔ ارض را پر کرده است... " (ره، ش ۲۳، ص ۲، خ ۱۶-۱۵)
ابزار مداری: در ابزار مداری تصویر سازی به کمک اشاره به ابزاری صورت می‌گیرد. مانند:
 الف) " ... کار به جان و کارد به استخوان رسیده... " (صو، ش ۴، ص ۴، خ ۳-۲۲)
 ب) " ... و با شمشیر بی‌ناموسی شرف یک ملت... را سربردند " (مس، ش ۱۵، ص ۲، خ ۵-۸۴)
 ج) " ... به قلم مورخین عالم بصیر خبیر... " (مج، ش ۱۴۴، ص ۳، خ ۳-۲۲)
 د) " ... و عنان قلم را رها نکرده... " (ره، ش ۲۳، ص ۲، خ ۱۴-۱۳)
 هـ) « ..... قلم و لسان از خصایص مشروطیت و ..... عاجز است » (آی، ش ۱۴، ص ۲، خ ۴-۲۳)

گفته مداری: در گفته مداری به کمک اشاره به گفته‌ها و نوشته‌های کارگزاران، بازنمایی صورت می‌گیرد.
مانند:

الف) «این حرف مخالف عقاید ماست...» (صور، ش ۱۲، ص ۱، خ ۲۸)
 ب) «... جواب ما یک کلمه خواهند گفت...» (مس، ش ۱، ص ۸، خ ۲۲)
 ج) «... فرمایش این وجود خیرخواه را اطاعت نمود...» (ره، ش ۲، ص ۶-۳۵)
 د) «... آن کلمه اسباب اختلاف می شود...» (آی، ش ۱۴، ص ۳، خ ۶۷-۸)
اندام‌مداری: در اندام‌مداری، عینی سازی به کمک اشاره به بخشی از بدن کارگزار اجتماعی صورت می‌گیرد. مانند:

۱. «... آقا رایش چنان تعلق می‌گرفت که دست ایرانی را از کار کوتاه کند...» (جبل، ش ۱۰۲، ص ۲، خ ۲-۶۱)

۲. «... چشم آنها به دست مردان است...» (جبل، ش ۱۰۳، ص ۱، خ ۱۳-۱۲)

۳. «... جواب می‌گفت دست پدر پیرش از گور بیرون است...» (جبل، ش ۱۰۵، ص ۵، خ ۲۲-۱۲۱)

۴. «... دل هر ایرانی را به درد آورده و...» (مس، ش ۵، ص ۹، خ ۶۱)

۵. «امروز چشم تمام اهل عالم به طرف ایران باز است که...» (نداء، ش ۵، ص ۱، خ ۲-۴۱)

۶. «چشم از اختلافات فرعی و لفظی پوشیده کمر همت را محکم... بیندیم» (ره، ش ۱۱، ص ۲، خ ۱۳-۱۱)

۷. «سینه می‌گوید...» (ره، ش ۲۳، ص ۱، خ ۶)

۳-۲-۴. تعیین ماهیت^۱

علاوه بر تعیین نوع اشاره و نقش کارگزاران اجتماعی، تعیین ماهیت آنها از لحاظ جنس ارجاعی و یا نوع ارجاعی نیز از جمله عوامل تعیین کننده در چگونگی بازنمایی کارگزاران اجتماعی است. خوانساری (به نقل از یار محمدی ۱۳۸۵: ۷۴) جنس و نوع را این گونه تعریف می‌کند. "جنس یکی از کلیات خمس ارسطویی است و آن، کلی ذاتی است که بر افراد مختلف الحقیقه قابل حمل است... مانند حیوان که بر انسان و اسب و خرگوش و شیر و جز آن حمل می‌شود... و نوع یکی از کلیات خمس و آن کلی‌ای است که بر افراد مختلف الحقیقه حمل شود. مثلاً چون پیرسیم که احمد و پرویز و هوشنگ چیستند؟ پاسخ انسان است. پس جنس، واقعیتی است که از طبقه بندی تعدادی از انواع حاصل می‌شود و نوع، واقعیتی است که آن را با تجربه بلافصل خود درک می‌کنیم." پس بازنمایی کارگزاران به صورت جنس (عام) و یا نوع (خاص) گفتن مداراست. نوع ارجاعی دو زیر مقوله فرد ارجاعی و گروه ارجاعی دارد. زمانی که کارگزار به صورت فرد نمایانده شود، حالت

1. Type allocation

«فرد ارجاعی» است و «گروه ارجاعی» بازنمایی کارگزار به صورت گروه است. گروه ارجاعی نیز دو زیر مقوله کلی ارجاعی و مجموعه ارجاعی دارد. اگر در گروه ارجاعی، گروه‌های کارگزاران با عدد و رقم نشان داده شوند، مجموعه ارجاعی به کار رفته و در غیر این صورت، کلی ارجاعی است. به مثال‌های زیر توجه کنید:

جنس ارجاعی: عوام، اشرار، زن، انسان، خلق، بشر، رعیت، بچه، زارع، عامه، تبعه.

فرد ارجاعی: محمدعلی شاه قاجار، جناب وزیر اکرم، شجاع السلطنه، پیامبر اکرم، آصف الدوله، ساعد الملک، جناب شجاع نظام.

کلی ارجاعی: علمای اعلام، ایرانیان، شاگردان مدارس جدید، مشروطه خواهان، اهالی اردبیل، ملل متمدنه عالم، دانایان ایرانی، حجج اسلامیه، طوایف متمدین

مجموعه ارجاعی: دو هزار و پانصد نفر سرباز، سی کرور اهالی ایران، ۶۲ نفر زن و بچه، صد هزار سردار، عموم طر فداران مشروطه، سیصد هزار خانوار ترکمن، سی و یک نفر اشرار.

۵. پرسشها و فرضیه‌های پژوهش

هدف این پژوهش پاسخ به پرسشهای زیر است:

(الف) نشریات صدر مشروطه به عنوان نخستین تجربه‌های روزنامه نگاری در ایران چگونه و به چه میزان از مؤلفه‌های جامعه شناختی - معنایی استفاده کرده اند؟
 (ب) بهره گیری از مؤلفه‌های جامعه شناختی - معنایی در این نشریات چگونه است؟ آیا مشابهتی وجود دارد؟
 (ج) تا چه اندازه از مؤلفه‌های جامعه شناختی - معنایی در صراحت بخشی و یا پوشیدگی گفتمان در این نشریات بهره گرفته شده است؟

فرضیه‌های این پژوهش نیز عبارتند از این که نشریات مشروطه نیز مانند متون دیگری که با استفاده از الگوی ون لیوون بررسی شده‌اند، از مؤلفه‌های جامعه شناختی - معنایی بهره برده باشند و به دلیل مشی انقلابی و مشروطه‌خواهی گردانندگان آنها، از مؤلفه‌های کم و بیش مشابهی استفاده کرده باشند و به دلیل نبود دستگاه سانسور و وجود آزادی مطبوعات، از مؤلفه‌های پوشیده کم‌تر استفاده کرده باشند.

۶. داده‌های پژوهش

داده‌های این پژوهش شامل مطالبی از تعدادی از نشریات صدر مشروطه (۴۱ شماره از ۸ نشریه) است. از آن جا که اکثر مطالب این نشریات عنوانی ندارند، تا حد امکان تلاش شده است تا سر مقاله و مطالب سیاسی

و اجتماعی و مطالبی که حول محور مشروطیت، آزادی، مطبوعات، مجلس، حقوق زنان و اقلیتها و .... است، انتخاب شود. این مطالب از نشریات و شماره‌های ذکر شده در ذیل، انتخاب شده است.

- صور اسرافیل (شماره های ۳، ۴، ۱۱ و ۲۶ (متن)، ۱۲ (۲ متن))
- جبل‌المتین (شماره های ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳ و ۱۰۴ (متن)، ۱۰۵ (۲ متن))
- مساوات (شماره های ۱، ۱۵ (متن)، ۲۳ (۴ متن))
- ندای وطن (شماره های ۲۰، ۲۱، ۲۲ و ۲۳ (متن)، ۱۷۹ و ۲۰۲ (۲ متن))
- مجلس (شماره های ۲۰، ۲۶، ۴۲، ۵۲، ۸۱ و ۹۰ (متن) ۱۴۴)
- رهنما (شماره های ۱۱ و ۲۳ (متن))
- صبح صادق (شماره های ۴۳ و ۴۴ (متن))
- آینه غیب نما (شماره های ۴، ۵، ۱۴)

محدوده زمانی انتشار این شماره‌ها از زمان صدور فرمان مشروطیت (۱۳ مرداد ۱۲۸۵ خورشیدی) تا زمان تشکیل مجلس دوم (۲۴ آبان ۱۲۸۸ خورشیدی) است. البته داده‌های پژوهش همچون سایر داده‌ها در تحلیل گفتمان انتقادی به صورت تصادفی (random) انتخاب نشده است بلکه نمونه گیری هدفمند بوده و با اهداف پژوهش هماهنگ است.

۷. روش انجام پژوهش

رویکرد انجام این پژوهش ترکیبی از روشهای کیفی و کمی است. نخست، از تحلیل کیفی و سپس از تحلیلهای کمی ساده همچون بسامد، درصد، مجذور خی و فرمول نسبت استفاده شده است. در انجام این پژوهش مراحل زیر طی شده است:

۱. نخست کلیه متون مطالعه و بررسی شدند.
۲. با توجه به هدف نویسنده و پیام کلی متن، جمله‌ها و تعبيرات گفتمان مدار از جمله‌های غیرگفتمان مدار (یا به اصطلاح جمله‌های بی‌گناه) باز شناخته شد و شمارش گردید.
۳. با عنایت به الگوی تحلیل، مؤلفه‌های گفتمان مدار استخراج شدند و شمارش گردید.
۴. با استفاده از روشهای آماری ساده تعداد رخدادها، بسامد و درصد مؤلفه‌های گفتمان مدار متون تعیین و مقایسه شد و در جدولی ارائه گردید. به منظور تعیین معناداری اختلاف میان مؤلفه‌های گفتمان مدار در هر یک از نشریات از مجذور خی و در مقایسه معناداری تفاوت میان رازگونگی در ۸ نشریه از فرمول نسبت

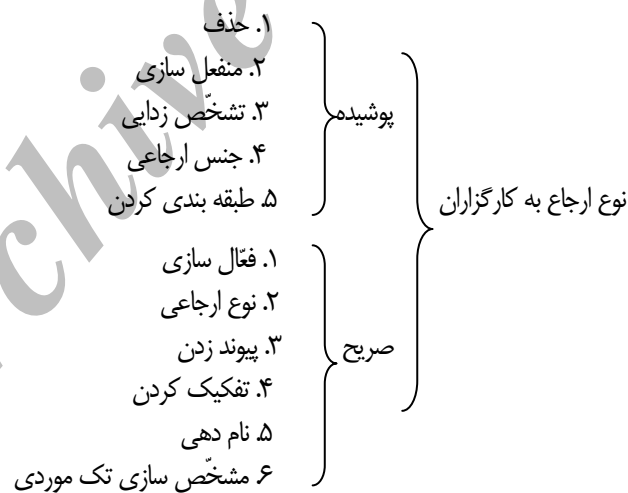
استفاده شده است. همچنین میزان رازگونی (mystification) (میزان ارجاعات پوشیده‌ی هر متن) نیز با استفاده از روش آماری ویژه تعیین گردید.

۵. در پایان نتایج به دست آمده، تحلیل و توجیه شدند.

۶. "پایایی ارزیاب درونی" (inter rater reliability) و "پایایی ارزیاب بیرونی" (intra rater

reliability) به عنوان معیارهای صحت نتایج به دست آمده، مورد استفاده قرار گرفت و نتایج مطلوب بود. از سوی دیگر اگر به مؤلفه‌های جامعه شناختی - معنایی و تعریف آنها نظری بیفکنیم، در می‌یابیم که میزان حضور و ظهور و بازنمایی کارگزاران اجتماعی یکسان نیست. برخی با صراحت بیشتر (explicit) و برخی دیگر به صورت پوشیده یا ضمنی (implicit) بازنمایی شده‌اند. مؤلفه حذف (با دو زیر مقوله پنهان سازی و کم رنگ سازی) پوشیده است. در زیر مقوله های اظهار نیز مؤلفه‌های فعال سازی در برابر منفعل سازی و زیر مقوله های صریح است. تشخیص زدایی و زیر مقوله‌های پوشیده است. نامشخص سازی و مشخص سازی چند موردی و زیر مقوله‌های کاملاً پوشیده محسوب می‌شوند. مشخص سازی تک موردی، نام دهی و زیر مقوله‌های صریح هستند و سرانجام پیوند زدن و تفکیک کردن می‌باشند. این توضیحات در نمودار شماره ۱ خلاصه شده است.

نمودار شماره ۱

با توجه به توضیحات بالا به منظور تعیین بسامد و درصد مؤلفه های پوشیده در هر متن، نخست مؤلفه - های پوشیده و تعداد آنها در هر متن مشخص گردید و سپس بسامد و درصد آنها محاسبه شد. به این صورت

که تعداد مؤلفه‌های پوشیده در هر متن تقسیم بر تعداد همه مؤلفه‌های گفتمان مدار پوشیده و صریح شده و در عدد ۱۰۰ ضرب شد و میزان رازگونی محاسبه شد:

$$۱۰۰ \times \text{مجموع ارجاعات پوشیده} = \text{میزان رازگونی}$$

کل ارجاعات پوشیده و صریح

منظور از تعداد جمله در این پژوهش، تعداد جمله‌های ساده و مرکب است و منظور از میزان گفتمان مداری، میزان به کارگیری مؤلفه‌های گفتمان مدار در هر جمله (یا به عبارتی واحد پایانی) است. میزان گفتمان مداری از تقسیم تعداد مؤلفه‌های گفتمان مدار بر تعداد جمله‌ها به دست می‌آید.

۸. نتایج

نتایج تحلیلهای کیفی و کمی به اختصار در جدول‌های شماره‌ی ۸-۱ تا ۴ ارائه شده است.

جدول ۸-۱. مؤلفه‌های گفتمان مدار

روزنامه	تعداد جمله	تعداد مؤلفه	میزان گفتمان مداری	مؤلفه‌های گفتمان مدار									
				حذف		فعال‌سازی		منفعل‌سازی		تشخیص‌زدایی			
				بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد		
۱	۴۰۲	۶۶۰	۱/۶۴	۳۲	۴/۸۴	۱۴۸	۲۲/۳۳	۳۵	۵/۳۰	۲۶۶	۴۰/۳۰	۱۱۹	۲۷/۱۲
۲	۷۶۹	۱۰۱۸	۱/۳۲	۵۲	۵/۱۰	۳۹۴	۲۸/۸۸	۴۹	۴/۸۱	۳۷۳	۳۶/۶۴	۲۵۰	۲۴/۵۵
۳	۳۴۴	۶۰۴	۱/۸۵	۲۰	۳/۳۱	۱۸۰	۳۹/۸۰	۳۳	۵/۲۹	۲۱۷	۳۲/۹۲	۱۵۵	۲۵/۶۶
۴	۴۶۲	۸۹۸	۱/۹۴	۷۶	۸/۴۶	۲۳۳	۲۵/۹۴	۴۲	۴/۶۷	۲۵۷	۳۹/۷۵	۱۹۰	۲۱/۱۵
۵	۳۵۶	۶۲۱	۱/۷۴	۳۲	۵/۱۵	۱۴۳	۳۳/۰۲	۲۸	۴/۵۰	۳۲۲	۵۱/۸۵	۹۶	۱۵/۴۵
۶	۳۳۰	۳۷۷	-/۸۱	۳۲	۱۱/۵۵	۶۶	۲۳/۸۲	۱۵	۵/۴۱	۱۱۲	۴۰/۴۳	۵۲	۱۸/۷۷
۷	۱۵۲	۱۱۲	-/۸۳	۲۰	۱۷/۸۵	۳۱	۲۷/۶۷	۹	۸/۰۲	۴۳	۲۸/۳۹	۱۰	۸/۰۳
۸	۳۸۸	۳۳۱	-/۸۵	۱۸	۵/۴۳	۸۵	۲۵/۶۷	۱۹	۵/۴۳	۱۵۴	۴۶/۵۲	۵۶	۱۶/۹۱

جدول شماره ۸-۱، نشان می‌دهد که روزنامه ندای وطن بالاترین میزان گفتمان مداری و یا به عبارتی بیشترین تراکم مؤلفه‌های گفتمان مدار را دارد. مؤلفه حذف بیشترین و کمترین کاربرد را به ترتیب در صبح و مساوات داشته است، مساوات بیشترین و صوراسرافیل کمترین کاربرد و فعال‌سازی را داشته‌اند. بیش‌ترین کاربرد منفعل‌سازی در صبح صادق و کمترین کاربرد در مجلس دیده می‌شود. مؤلفه تشخیص‌بخشی، بالاترین کاربرد را در مجلس و کمترین کاربرد را در مساوات داشته است و سرانجام مؤلفه تشخیص‌زدایی است که بالاترین کاربرد را در صوراسرافیل و کمترین کاربرد را در صبح صادق داشته است. در جدول شماره ۸-۱،

مجموعه‌ی منفعل سازی با دو زیر مجموعه تأثیر پذیری مستقیم و تأثیرپذیری غیرمستقیم، در یک ستون آورده شده است زیرا در هر دو شیوه منفعل سازی، کارگزار، فردی منفعل و پذیرای اعمال و رویدادهاست. همچنین مؤلفه تشخیص بخشی با زیر مجموعه‌های پیوند زدن، پیوند زدایی، تفکیک کردن، تفکیک نکردن، طبقه بندی، نام دهی، مشخص سازی تک موردی، مشخص سازی چند موردی و نامشخص سازی، به دلیل مشترک بودن در بازنمایی به صورت انسان، در یک ستون آورده شده‌اند.

جدول ۸-۲. بسامد مؤلفه‌های گفتمان مدار پوشیده در متون و میزان رازگونی

ردیف	روزنامه	تعداد روزنامه	تعداد جمله	مؤلفه‌های گفتمان مدار										
				حذف		منفعل سازی		تشخص زدایی		طبقه بندی کردن		جنس ارجمی		
				درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۱	صور اسرافیل	۶	۴۰۲	۳۲	۹/۵	۳۵	۱۰/۴	۱۱۹	۵۳/۴	۳۷	۱۱/۰	۵۲	۱۵۵	۵۰/۷۵
۲	جل المتین	۶	۱۶۹	۵۲	۱۱/۲	۴۹	۱۰/۶	۲۵۰	۵۴/۱	۴۹	۱۰/۶	۶۲	۱۳/۴	۴۵/۳۸
۳	مساوات	۷	۳۴۴	۲۰	۷/۴	۳۲	۱۱/۸	۱۵۵	۵۷/۴	۴۳	۱۵/۹	۲۱	۷/۷	۴۴/۰
۴	ندای وطن	۸	۴۶۲	۷۶	۱۷/۱	۴۲	۹/۶	۱۹۰	۴۳/۷	۷۶	۱۷/۱	۵۱	۱۱/۷	۴۸/۳۲
۵	مجلس	۷	۳۵۶	۳۲	۱۴/۵	۲۸	۱۲/۷	۹۶	۴۳/۶	۶۲	۱۹/۰	۱	۰/۴۵	۳۵/۴۲
۶	رهنما	۲	۱۳۰	۳۲	۲۷/۴	۱۵	۱۲/۰	۵۲	۴۵/۲	۸	۶/۹	۸	۶/۹	۴۱/۵۱
۷	صبح صادق	۲	۱۵۲	۲۰	۳۵/۰	۹	۱۵/۲	۹	۱۵/۷	۱۱	۱۹/۲	۸	۱۴/۰	۵۰/۸۹
۸	آینه‌ی غیبنا	۳	۳۸۸	۱۸	۱۵/۰	۱۸	۱۵/۰	۱۵۰	۳۶/۶	۱۶	۲۱/۶	۲	۱/۶	۳۶/۲۵

نتایج این جدول نشان می‌دهد که مؤلفه تشخیص زدایی در همه‌ی نشریات (به جز صبح صادق) بیشترین کاربرد را در پوشیده نمایش دادن کارگزاران دارد.

جدول ۸-۳. مقایسه معناداری میزان بهره‌گیری از انواع مؤلفه‌های گفتمان مدار در هر یک از نشریات

نتیجه	سطح معناداری	درجه آزادی	مجنور خی	روزنامه
معنادار	صفر	۴	۳۰۱/۱۴۲	صور اسرافیل
"	"	۴	۴۳۱/۹۳۱	جل المتین
"	"	۴	۲۶۲/۶۹۲	مساوات
"	"	۴	۳۵۶/۸۸۹	ندای وطن
"	"	۴	۴۶۷/۳۲۱	مجلس
"	"	۳	۹۶/۴۶۸	رهنما
"	"	۴	۳۷/۰۴۴	صبح صادق
"	"	۴	۱۹۱/۵۳۴	آینه‌ی غیبنا

P < 0.05

نتایج جدول شماره ۸-۳ نشان می‌دهد که همه تفاوتها در میزان بهره‌گیری از مؤلفه‌های گفتمان‌مدار در هر یک از نشریات، معنادار است.

جدول ۸-۴. مقایسه دو موردی بهره‌گیری از مؤلفه‌های گفتمان‌مدار پوشیده در نشریات*

روزنامه الف	روزنامه ب	میزان معناداری	نتیجه	روزنامه الف	روزنامه ب	میزان معناداری	نتیجه
۱	صور	حبل	۲/۲۰	معنادار	۱۵	مس	روزنامه الف
۲	صور	مس	۲/۱۷	معنادار	۱۶	مس	روزنامه ب
۳	صور	ندا	۰/۹۳	غیرمعنادار	۱۷	مس	روزنامه الف
۴	صور	مج	۵/۶۶	معنادار	۱۸	مس	روزنامه ب
۵	صور	ره	۲/۸۸	معنادار	۱۹	ندا	روزنامه الف
۶	صور	صبح	۰/۰۲۸	غیرمعنادار	۲۰	ندا	روزنامه ب
۷	صور	آی	۴/۳۹	معنادار	۲۱	ندا	روزنامه الف
۸	حبل	مس	۰/۲۸	غیرمعنادار	۲۲	ندا	روزنامه ب
۹	حبل	ندا	۱/۴۰	غیرمعنادار	۲۳	مج	روزنامه الف
۱۰	حبل	مج	۴/۱۵	معنادار	۲۴	مج	روزنامه ب
۱۱	حبل	ره	۱/۲۴	غیرمعنادار	۲۵	مج	روزنامه الف
۱۲	حبل	صبح	۱/۱۷	غیرمعنادار	۲۶	ره	روزنامه ب
۱۳	حبل	آی	۲/۶۸	معنادار	۲۷	ره	روزنامه الف
۱۴	مس	ندا	۱/۴۴	غیرمعنادار	۲۸	صبح	روزنامه ب

* میزان معناداری در این جدول با استفاده از فرمول نسبت محاسبه شده است که سطح معناداری عدد ۱/۹۶ است.

نتایج این جدول نشان می‌دهد که تفاوت رازگونی نیمی از نشریات مورد بررسی، معنادار نیست. یعنی نیمی از این نشریات رازگونی یکسان دارند. با توجه به نتایج جدول شماره ۸-۲ معلوم می‌شود که میزان رازگونی در همه نشریات پایین و میزان صراحت بالاست.

۸. بحث و نتیجه‌گیری

۱. با توجه به جدولهای ۸-۱ و ۸-۳ می‌توان نتیجه گرفت که بازنمایی کارگزاران اجتماعی در نشریات مشروطه با به کارگیری مؤلفه‌های تشخیص‌بخشی با بالاترین میزان استفاده و پس از آن به ترتیب فعال‌سازی،

تشخیص زدایی، حذف و منفعل‌سازی صورت گرفته است. این ترتیب نشان‌دهنده رویکرد اصلی این نشریات در شیوه بازنمایی کارگزاران اجتماعی است. در این میان روزنامه مجلس با ۵۱/۸٪ بالاترین و روزنامه مساوات با ۳۲/۹٪ کم‌ترین میزان استفاده از مؤلفه‌ی تشخیص بخشی را دارند. این شیوه بازنمایی نشان‌گر رویکرد کلی این نشریات در نشان دادن کارگزاران در هیأت انسانهای فعال و تأثیرگذار است. در تبیین این موضوع می‌توان روح انقلابی و برانگیزانندگی این نشریات و تلاش‌گری مردم و پویندگی جامعه آن روز را دلیل بازنمایی این گونه کارگزاران دانست. بدیهی است به کار بردن منفعل و غیرانسان‌مدارانه کارگزاران، نشانگر جامعه بی‌روح و بی‌تحرک است.

۲. میزان رازگونگی متون در جدول ۸-۲ نشان دهنده صراحت نسبتاً بالای متون است. این موضوع نیز با ویژگی انقلابی‌گری و افشاگرانه این مطبوعات رابطه معنادار دارد.

۳. نتایج جدول ۸-۴ نشان دهنده معنادار نبودن تفاوت رازگونگی نیمی از نشریات تحلیل شده است و این موضوع بیانگر رویکرد مشابه همه این نشریات در بازنمایی صریح کارگزاران است.

در پاسخ به پرسشهای پژوهش (بخش ۵) می‌توان گفت:

الف) همه نشریات از مؤلفه‌های گفتمان‌مدار جامعه‌شناختی معنایی استفاده کرده‌اند؛ هر چند میزان بهره‌گیری از هر یک از مؤلفه‌ها یکسان نیست، اما رویکرد کلی حاکم بر آنها به ترتیب به کارگیری مؤلفه‌های تشخیص بخشی، فعال‌سازی، تشخیص زدایی، حذف و منفعل‌سازی است.

ب) میزان به کارگیری مؤلفه‌های پوشیده در متون تفاوت چندانی ندارد و از ۵۰/۸٪ در صبح صادق تا ۳۵/۴٪ در مجلس متفاوت است. این مطلب را می‌توان رویکردی کلی در این نشریات به حساب آورد. نشریاتی که پس از سالها اختناق و سانسور به یکباره از همه قید و بندها آزاد می‌شوند، صراحت و عدم پوشیدگی از ویژگیهای بارز آنهاست. البته میزان رازگونگی، یک ارزش‌گذاری کلی از بهره‌گیری از مؤلفه‌های صریح و پوشیده است. دو متن ممکن است میزان رازگونگی مشابهی داشته باشند ولی یکی از تشخیص زدایی و دیگری از جنس ارجاعی بیشتر استفاده کرده باشد. یارمحمدی (۱۳۸۵: ۹۰) این تفاوت را مربوط به فرهنگ و یا دیدگاه سیاسی خاصی نمی‌داند بلکه معتقد است شاید بتوان آن را به عامل سومی چون خط مشی و سبک نگارشی روزنامه‌نگار مربوط دانست.

ج) میزان مؤثر بودن الگوی ون لیوون در تحلیل انتقادی متون را می‌توان با نتایج به دست آمده از تحلیلهای انجام شده به روش این الگو، محک زد. این تحلیل نشان می‌دهد این الگو ابزار مناسبی برای آشکار کردن لایه‌های پنهان متن است. ساختهای گفتمان‌مدار متون و میزان رازگونگی آنها به خوبی نشان می‌دهد که ایدئولوژی پنهان در پس همه این متون کم و بیش یکسان است. روزنامه صوراسرافیل ارگان طبقه روشن -

فکر مشروطه‌خواه (تندرو)، حبل‌المتین ارگان مشروطه‌خواهان مذهبی میانه‌رو، نشریه مجلس که مذاکرات مجلس را منتشر می‌کند و ... هر یک در ظاهر، شیوه‌ها و روشهای متفاوتی در رسیدن به هدف که همانا آزادی، قانون‌مداری، مردم‌سالاری است دارند اما این تحلیل نشان می‌دهد علی‌رغم اختلاف سلیقه و نظر گردانندگان این مطبوعات، ایدئولوژی پنهان در لایه‌های زیرین این متون نسبتاً یکسان است. (د) نتایج این تحلیل نشان می‌دهد همه نشریات از مؤلفه‌های گفتمان مدار استفاده می‌کنند اما میزان بهره‌گیری از مؤلفه‌ها و نوع آنها بر حسب دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی و مشرب خاص گردانندگان نشریه متفاوت است. البته در این تحلیل، تفاوتها چندان بالا نیست که نشان‌گر ایدئولوژی متفاوت باشد. هدف تحلیل گفتمان انتقادی آگاهی‌بخشی (awareness) و قدرت‌دهی (empowerment) است (فرکلاف، ۲۰۰۳). این تحلیل نیز برای نیل به این اهداف انجام شده است.

منابع

- آقاگل‌زاده، فردوس؛ (۱۳۸۵)، *تحلیل گفتمان انتقادی*؛ تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تاک، سعید؛ (۱۳۸۳)، تجزیه و تحلیل گفتمان کتب آموزشی زبان انگلیسی داخلی و خارجی از نظر ایدئولوژی؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده زبانهای خارجی دانشگاه اصفهان.
- حیدری تبریزی، حسین و رزمجو، آیت‌الله؛ (۱۳۸۴)، "شیوه‌های تصویرسازی کارگزاران اجتماعی در گفتمان فارسی: تحلیل توجیهی گفتمان با عنایت به مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی"؛ *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، سال ۴۸، تابستان ۱۳۸۴، شماره مسلسل ۱۹۵، صص ۳۳-۳.
- دوات‌گزراده، گلناز؛ (۱۳۸۷)، *بازنمایی کارگزاران اجتماعی در کتب Interchange*: تحلیل انتقادی گفتمان با عنایت به مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.
- سلطانی، علی اصغر؛ (۱۳۸۴)، *قدرت، گفتمان و زبان*؛ تهران: نشر نی.
- سعیدی سیرجانی، علی‌اکبر؛ (۱۳۸۳)، "مطبوعات در عصر مشروطیت"؛ *از سری مقالات دانش‌نامه ایرانیکا*، انقلاب مشروطیت، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- یارمحمدی، لطف‌الله و خسروی‌نیک، مجید؛ (۱۳۸۰)، "شیوه‌ای در تحلیل گفتمان و بررسی دیدگاههای فکری - اجتماعی"؛ *نامه فرهنگ*، دوره ۳، شماره مسلسل ۳۹.
- یارمحمدی، لطف‌الله و رشیدی، ناصر، (۱۳۸۲)؛ "پژوهشی در میزان صراحت یا پوشیدگی پیام در گزیده سرمقاله‌های روزنامه‌های ایران: رابطه‌ی بین ساختارهای گفتمان مدار و ساختارهای زیربنایی فکری - اجتماعی"؛ *نامه فرهنگ*، دوره ۳، شماره مسلسل ۴۷.

یارمحمدی، لطف‌الله؛ (۱۳۸۳)، *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*؛ تهران: نشر هرمس.
یارمحمدی، لطف‌الله؛ (۱۳۸۵)، *ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی*؛ تهران: نشر هرمس.

- Amal – Saleh, E; (2004). The Representation of social Actors in the EFL text books in Iran; Unpublished PH.D dissertation , Shiraz university, Shiraz, Iran.
- Fairclough; N (1989). *Language and power* ; London : longman.
- Fair clough; N.(2003). Global Capitalism and critical Awareness of language; Available at: www.google.com
- Fard, F; (2003). A Comparative study of children`s stories and adults short stories within the framework of CDA; Unpublished MA thesis, Shiraz university, Shiraz, Iran.
- Hodge, R; & kress, G. (1996). *Language and Ideology*; London: Routledge.
- Namjoo, P; (2003). The way Discursive and Ideological structure are Related in two sets of spechs on Terrorism; Unpublished MA thesis, Shiraz university , Shiraz, Iran.
- Rahimi, A; (2005). A critical discourse Analysis of eaphemisation and derogation in English and Persian texts; Unpublished Ph.D dissertation , Shiraz university, Shiraz, Iran.
- Van Dijk, T.A; (1996). Discourse, power and Access; In coldas – coulthard, C.R.& Coulthard , M; (Eds.), *texts and Practices: Readings in CDA*. London: Routledge.
- Van leeuwen, T.A; (1996). The Representation of social Actors; In coldes – coulthard, C.R. & coulthard, M; (Eds.), *texts and Practices: Readings in CDA*. London: Routledge.